

ततोपि किं स्यादित्यत आह पौरा इति दुष्टे मनसि इन्द्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वानकचित्स्थैर्यं लभते एवं बुद्धिरपि दुष्टासीत्यर्थं यमर्थं धनपुत्रादिकं हितमिति अध्यवस्यतिस एवानर्थो दुःखदायी भूत्वा परिषीदति नश्यति ॥ १२ ॥ नष्टोप्यर्थो दुःखद इत्याह यदि यत्बुद्धिः सहितं मनः अर्थनाशादूर्ध्वं अध्यास्ते स्मरति तन्मनोपि परिषीदति मनस्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्याह पृथगिति संकल्परूपेण मनोयदा बुद्धेः सकाशात् पृथक् भवति तदा तत्केवलं मन इत्युच्यते वस्तुतस्तु तदेव बुद्धिरतस्तत्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ बुद्धिमनसोरनात्मनो स्तापे आत्मनः किं नष्टमत आह सार्धेन तत्रेति एनमात्मानं तत्र बुद्धौ विधृतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितं रजः बुद्धिगतो रजो गुणो दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते व्यामोति तथा च बुद्धिधर्माः परिच्छेदपरितापादयस्तु पृथगेनात्मगुणेन चैव सारामात्रो ह्यवरोपि दृष्टः सहिस्वमो भूत्वा ध्यायती बले लायती वेत्यादि श्रुतिभ्यः तैर्बुद्धिगुणैरामापितप्यत एवेति फलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोः मनः रजसा सहसख्यं कुरुते प्रवृत्त्युन्मुखं भवतीत्यर्थः ततः किमत आह संगतं मन उपाधिकं तं आत्मानं पौरं जनं इन्द्रियाणि चादाय स्ववेशे कृत्वा मनः कर्तुरं रजः फलाय दुःखाय प्रयच्छति यथा दुष्टो मात्यो राजानं पौरं जनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽर्पयति तद्वाजसेन मनसा आत्मा बुद्धिरिन्द्रियाणि च बद्धानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति शांति ०

पौराश्चापि मनसस्तस्मात्तेषामपि चलास्थितिः ॥ यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोऽनर्थः परिषीदति ॥ १२ ॥ यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवतिकेवलं ॥ १३ ॥ तत्रैवं विधृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतं ॥ तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १४ ॥ इति श्री महाभारते शांति ० मोक्ष ० शुकानुब्रूते चतुष्पंचाशदधिकद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ भीष्म उवाच भूतानां परि संख्यानं भूयः पुत्रनिशामय ॥ द्वैपायनमुखाद्ब्रूं श्लाघया परयानघ ॥ १ ॥ दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्भूमवर्चसे ॥ ततोहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्रनिदर्शनं ॥ २ ॥ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ॥ गंधो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्यापनाधृतिः ॥ ३ ॥

मो ० नै ० भा ० चतुष्पंचाशदधिकद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ७३ ॥ एवं प्रवृत्तस्य बंधस्य मोक्षार्थं व्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानां स्वादीनां परि संख्यानं निवारणं भूयदिति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्लाघया धन्यो हमीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामय शृणु ॥ १ ॥ दीप्तेति अज्ञानेनानादतो विद्वन्निभः आवृतो धूमतुल्यः निदर्शनं निश्चितं शास्त्रमज्ञानापनोदकं ॥ २ ॥ एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवंद्य स्थूलमन एव द्रस्यमदीर्घमित्यादि श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां चतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयो भूतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वसिद्ध्यर्थं भूम्यादिगुणां न्विभजते भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगीगुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वं प्रथमानतापि दृष्टिः शक्तिर्गंधमहणसामर्थ्यं संघातः श्लिष्टावयवत्वं स्थापनामनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिः पांच भौतिके मनसि यो धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यं शब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतांतरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥